

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

**Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи
студентів з дисципліни
“Зоопсихологія”
(для бакалаврів)**

Київ 2016

Підготовлено старшим викладачем кафедри психології Н.О.Нестеренко.

Затверджено на засіданні кафедри психології (протокол № 2 від 8.09.2016р.).

*СХВАЛЕНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І САМОВРЯДУВАННЯ
(протокол № 2 від 15.09.2016 р.)*

Нестеренко О.Н. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни “Зоопсихологія” (для бакалаврів). — К.: ДП «Вид.дім «Персонал», 2016.— с.

Методичні рекомендації містить пояснювальну записку, тематичний план, зміст дисципліни “Зоопсихологія ”, питання для самоконтролю, а також список літератури.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Зоопсихологія — науки, які перебувають на зламі біологічних і соціальних наук, посідаючи важливе місце в системі підготовки психолога.

Курс “Зоопсихологія” розкриває процеси розвитку психіки у філогенезі та онтогенезі, а також питання, пов’язані з біологічними передумовами антропогенезу. Детально розглядається становлення соціальності в тваринному світі, а також відносини між тваринами в угрупованнях, укладених на ієрархічному принципі та на принципі територіального розподілення ресурсів. Мета курсу — сформувати у студентів наукове розуміння загального процесу становлення та розвитку психіки, з’ясувати проблеми біологічного і соціального в поведінці, ролі біологічних детермінант у психіці.

Вивчення психологічних особливостей, виявлених у тварин, їх порівняння з особливостями людини дає можливість майбутнім пси-хологам підвищити професійну компетентність, усвідомити загальні та принципові відмінності у відображенні навколишнього світу, по-ведінки на різних рівнях філогенезу істоти, та відносин між особинами на різних рівнях розвитку соціуму, якнайповніше розуміти пере-думови виникнення людської свідомості.

Мета самостійної роботи — закріпити теоретичні знання студентів у рамках програмного змісту дисципліни, дати розуміння людської психіки та поведінки тварин, розвитку у них вміння застосовувати набуті знання, аналізуючи конкретні психологічні ситуації, активізувати студентів для отримання нових знань.

Студент повинен

знати:

- предмет і завдання зоопсихології,
- місце зоопсихології в системі природничих і суспільних наук;
- основні напрями розвитку зоопсихології;
- методи досліджень зоопсихології;
- можливості застосування знань із зоопсихології в повсякденному житті та в роботі психолога;

уміти:

- визначати, до якої наукової галузі знань належить явище або проблема, що спостерігається;
- враховувати ступінь розвитку та вираження соціальності у різних людей;
- розуміти генетичні та історичні передумови поведінкових реакцій і психічних феноменів.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
дисципліни
“ЗООПСИХОЛОГІЯ”

№ пор.	Назва змістового модуля і теми
1	Змістовий модуль I. Зоопсихологія та порівняльна психологія в системі наук Предмет і завдання зоопсихології Їх єдність
2 3 4	Змістовий модуль II. Загальна характеристика психічної діяльності тварин і людей Вроджена і набута поведінка. Мотивація діяльності Індивідуальна пам'ять і нау́чіння тварин. Елементарне мислення тварин Розвиток психічної діяльності в онтогенезі тварин та людини
5 6 7 8	Змістовий модуль III. Основні форми поведінки Репродуктивна поведінка Соціальна організація угруповань тварин. Ієрархія та територіальність Комунікативна поведінка Популяція та міжпопуляційні стосунки
9	Змістовий модуль IV. Антропогенез Еволюція психіки і антропогенез Разом годин: 54

ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
з дисципліни
“ЗООПСИХОЛОГІЯ ”

Змістовий модуль I. Зоопсихологія в системі наук

Тема 1. Предмет і завдання зоопсихології та етології. Їх єдність

Спільне і відмінне у предметах, що вивчають поведінку та психіку тварин. Поняття “психіка” і “поведінка”. Предмет і завдання порівняльної психології, зоопсихології та етології. Місце зоопсихології, етології та порівняльної психології в системі природничих і суспільних наук. Методи зоопсихологічних досліджень (метод лабіринту, метод обхідного шляху, диференційоване дресування, метод проблемної клітки та ін.). Спостереження в порівняльній психології, експеримент як метод порівняльної психології та ін. Основні питання, що вивчаються за допомогою зоопсихологічних досліджень.

Мета. Вивчити предмет і завдання порівняльної психології, зоопсихології та етології. Знати, що в цих предметах спільного і відмінного, який зв'язок існує між цими науками та іншими галузями природничого напрямку та напрямку, що досліджує суспільство. Розвинути вміння застосовувати вивчені методи дослідження залежно від цілей експерименту та можливостей тварин, що використовуються в експерименті. Виховувати турботливе ставлення до тварин, з якими працюють дослідники.

Методичні вказівки. Дати поняття етології, зоопсихології, порівняльної психології як різних наук, що вивчають поведінку тварин. Розкрити специфічні риси кожної науки, її методи роботи. Розглянути особливості праці з тваринами та труднощі в роботі, що виникають у зв'язку з фізіологічними особливостями тварин. У процесі самостійного вирішення завдань з цієї теми студентам необхідно навчитись планувати наукове дослідження, ставити мету, завдання відповідно до характеристик та можливостей вибраного об'єкта дослідження.

Словникова робота. Зоологія, психологія, зоопсихологія, етологія, психологія, поведінка, психіка, психічна діяльність, спостереження, експеримент.

Творчі завдання

1. Сплануйте, як ви будете проводити спостереження: назвіть тему, мету, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами фіксації даних будете користуватись.
2. Сплануйте, як ви будете проводити експеримент у лабіринті: назвіть тему, мету, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами фіксації даних будете користуватись.

3. Сплануйте, як ви будете проводити експеримент “методом об-хідного шляху”: назвіть тему, мету, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами фіксації даних будете користуватись.
4. Сплануйте, як ви будете проводити експеримент “методом проб-лемної клітки”: назвіть тему, мету, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами фіксації даних будете користуватись.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Предмет і завдання порівняльної психології.
2. Спільне і відмінне у порівняльній психології, зоопсихології та етології?
3. Які відмінності ви можете назвати щодо розвитку та становлення порівняльної психології та зоопсихології?
4. Поняття “психіка” та “поведінка”.
5. Зв'язок між порівняльною психологією та іншими психологічними науками.
6. Зв'язок між порівняльною психологією та біологічними науками.
7. Назвіть основні питання, які вивчає психологія.
8. Методи вивчення психіки тварин і людини.

Теми рефератів

1. Порівняльна психологія як галузь психологічної науки.
2. Методи вивчення психіки тварин і людини.
3. Найвидатніші зоопсихологи та етологи, їх внесок у розвиток порівняльної психології.

Література: [2; 5–7; 12; 16; 17; 19; 22; 23]

Змістовий модуль II. Загальна характеристика психічної діяльності тварин і людей

Тема 2. Вроджена і набута поведінка. Мотивація діяльності

Вроджена і набута поведінка. Інстинкт та інстинктивна поведінка. Фіксовані комплекси дій — одиниці інстинктивної поведінки. Пластичність інстинктивної поведінки. Внутрішні і зовнішні фактори інстинктивної поведінки. Вроджений пусковий механізм. Ключові подразники. Ефект сумації. Структура інстинктивної поведінки. Фази інстинктивної дії. Інстинктивна поведінка і спілкування. Наслідкування. Роль наслідкування у становленні психіки. Канали передачі інформації. Демонстраційна поведінка. Ритуалізовані дії. Психічний компонент інстинктивної поведінки.

Мета. Вивчити поняття і структуру інстинктивної поведінки. Розуміти співвідношення між вродженим та індивідуально набутим, що існує в поведінці тварини та спілкуванні людини. Розвивати вміння застосовувати в професійній

діяльності та повсякденному житті знання про вплив вроджених характеристик на поведінку особистості.

Методичні вказівки. Дати поняття інстинктивної поведінки. При виконанні завдання розуміти, що кожний вид тварин має можливість виконувати тільки ті дії, до яких його організм фізіологічно пристосований. Звернути увагу на первісність вроджених можливостей перед навчанням.

Словникова робота. Інстинкт, інстинктивна поведінка, спілкування, научіння, фіксований комплекс дій, пластичність поведінки, мотивація, вибірковість реагування, пусковий механізм, подразник, ключовий подразник, ефект сумації, ритуалізовані дії.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Вроджена і набута поведінка.
2. Що таке інстинкт?
3. Внутрішні фактори інстинктивної поведінки.
4. Відмінності інстинктивної і набутої поведінки.
5. Зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
6. Опишіть фази інстинктивної поведінки.
7. Вроджений пусковий механізм.
8. Пластичність інстинктивної поведінки.
9. Охарактеризуйте ключові подразники.

Теми рефератів

1. Внутрішні та зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
2. Інстинктивна поведінка і научіння на різних рівнях філогенетичного розвитку.
3. Індивідуальна пам'ять і научіння як функції головного мозку.

Література: [2; 5–7; 10–12; 15–20; 22; 23]

Тема 3. Індивідуальна пам'ять і научіння тварин. Елементарне мислення тварин

Проблема інстинкту і научіння. Загальна характеристика процесу научіння. Пластичність научіння.

Научіння і спілкування. Поетапне научіння засобом механізму стимул-реакція. Типи научіння. Габітуація. Імпринтинг. Латентне на-учіння. Імітаційне научіння. Асоціативне научіння: умовний рефлекс, оперантне научіння, одномоментне научіння. Когнітивне научіння: образне закарбування, елементарна розумова діяльність. Визначення поняття "мислення тварин". Методика вивчення мислення тварин. Вивчення здібностей тварин до узагальнення та абстрагування. Здібність тварин до символізації.

Навичка. Дресування та її стадії.

Мета. Розглянути феномен навчіння як індивідуальне формування нових форм поведінки. Знати основні форми навчіння, його етапи. Вміти розрізняти особливості формування нових поведінкових реакцій при різних формах навчіння та умови, що необхідні для їх здійснення.

Методичні вказівки. Студенти повинні чітко розуміти різницю між навчанням і навчінням, вміти давати характеристику різним типам навчіння, описувати найбільш суттєві етапи процесу навчання. Знати характер дії ключового подразника як керуючого фактора, розуміти роль підкріплення в процесі навчіння. При виконанні творчих завдань студенти повинні чітко відрізняти дресирування від виробки умовного рефлексу та умови, які необхідні для здійснення дресирування та вироблення умовного рефлексу.

Словникова робота. Навчіння, спілкування, габітуація, імітація, закарбування, імпринтинг, умовний рефлекс, дресирування, ключовий подразник.

Творчі завдання

1. Сплануйте, як ви будете проводити експеримент з вироблення умовного рефлексу; назвіть тему, мету, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами роботи будете користуватись та які способи фіксації даних будете застосовувати.
2. Сплануйте, як ви будете проводити дресирування; назвіть мету дресирування, завдання, умови проведення, вид тварин, якими способами роботи будете користуватись.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Як виробляється умовний рефлекс?
2. Чим відрізняється дресирування від навички?
3. Що таке навчіння?
4. Загальна характеристика процесу навчіння.
5. Охарактеризуйте види навчіння.
6. У чому важливість імпринтингу?
7. У чому сутність дресирування?
8. Що таке навичка?
9. Що таке звикання?
10. У чому сутність імітації як процесу навчання?

Теми рефератів

1. Імпринтинг та його роль у житті тварин.
2. Вироблення умовного рефлексу в дослідах І. Павлова.
3. Оперантна поведінка в дослідах Б. Скінера.
4. Пам'ять і навчіння як функції головного мозку.
5. Дослідження імпринтингу в роботах видатних етологів.

6. Здібність тварин до узагальнення, абстрагування та символізації.

Література: [2; 5–7; 10–12; 15–17; 19; 20; 22; 23]

Тема 4. Розвиток психічної діяльності в онтогенезі тварин та людини

Роль генетичних аспектів у науці про поведінку. Генетичні методи вивчення спадковості поведінки. Інбредні лінії. Вплив середовища існування на онтогенез поведінки.

Розвиток психічної діяльності у пренатальному періоді. Прена-тальний розвиток рухової активності (спонтанна рухливість, ендогенно стимулююча рухливість, викликана рухливість), сенсорних можливостей та елементів спілкування. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин. Пізнавальні аспекти раннього постнатального періоду. Ранні форми спілкування. “Дослідницька” поведінка та орієнтація. Розвиток психічної діяльності в ювенільному періоді. Удосконалення рухової активності та формування спілкування в іграх тварин. Пізнавальне значення ігрової активності. Вплив раннього досліду на поведінку ссавців: збіднення та збагачення середовища. Порівняльно-психологічні аспекти гри тварин і людей.

Мета. Вивчити питання: як впливає генотип на поведінку; яка частка мінливості поведінки, що спостерігається, опосередкована генетичними факторами, а яка факторами середовища існування; які онтогенетичні та фізіологічні процеси коригують вплив генів на поведінку; як взаємодіє спадковість та середовище існування в детермінації певного акту поведінки. Знати етапи пренатальної поведінки. Звернути увагу на процеси, що проходять в організмі ембріона в момент вилуплення або пологів. Розглянути феномен імпринтингу як одного з найважливіших процесів раннього постнатального періоду. Вміти застосовувати знання впливу факторів зовнішнього середовища та виховання на онтогенез поведінки при спілкуванні з дітьми.

Методичні вказівки. При підготовці до теми студентам необхідно звернути увагу на роль генетичних аспектів у науці про поведінку тварин та людини, розуміти специфічність досліджень, що пов'язані з вивченням успадкованих можливостей. Звернути увагу на вплив середовища існування при формуванні поведінки істоти та на взаємодію цих умов з генотипом. Розглянути різні етапи формування поведінки в онтогенезі та філогенезі. При розгляданні функцій гри акцентувати увагу на гру як ранній досвід та на адаптаційні можливості, які молодь отримує в процесі гри.

Словникова робота. Генетика, ген, середовище існування, інбредні лінії, онтогенез, філогенез, спадковість, мінливість, ембріональний

період, постнатальний період, період соціалізації, ювенільний період, дослідницька поведінка, збагачення середовища, збіднення середовища.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке інбредні лінії?
2. Яка роль наслідування у становленні психіки?
3. Генотип і фенотип поведінки.
4. Охарактеризувати пренатальний розвиток рухової активності.
5. Охарактеризувати пренатальний розвиток сенсорних можливостей.
6. Охарактеризувати пренатальний розвиток елементів спілкування.
7. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин.
8. Ранні форми навічання.
9. Ранні форми спілкування.
10. Дослідницька поведінка і орієнтація.
11. Описати онтогенез поведінки в різних класах тварин.
12. Порівняти гру тварин і людей.

Теми рефератів

1. Роль наслідування у становленні психіки.
2. Розвиток психічної діяльності у пренатальному періоді.
3. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин.
4. Розвиток психічної діяльності в ювенільному періоді.
5. Пізнавальне значення ігрової активності.
6. Співвідношення генетичних факторів і факторів середовища в індивідуальному розвитку поведінки.
7. Феномени генетичної та індивідуальної пам'яті.
8. Роль генотипу у формуванні здібності до "розумової" діяльності.

Література: [2; 5–7; 10–12; 15–17; 19; 20; 22; 23]; додаткова [25; 26; 29; 31; 33; 35–37; 40; 43; 46]

Змістовий модуль III. Основні форми поведінки

Тема 5. Репродуктивна поведінка

Репродуктивна поведінка, її функції та значення. Аутогамія. Гермафродитизм. Партеногенез. Переваги статевого розмноження перед безстатевим. Реверсія полу. Репродуктивні цикли. Сезонність розмноження в світі тварин. Функція залицяння. Форми залицяння у тварин різних класів та людини. Типи шлюбних відносин: моногамія, полігамія (послідовна та одночасна полігамія), проміскуїтет. Фактори, що регулюють статеву поведінку. Вплив гормонів і подразників на статеву поведінку. Піклування про потомство у тварин і людей.

Мета. Ознайомитись з репродуктивними циклами тварин і лю-дей. Розглянути типи розмноження як спосіб пристосування до умов існування. Розуміти причини та значення сезонності в житті живої природи. Еволюція типів розмноження та способів піклування про потомство. Вибір статевого партнера серед тварин і людей. Пропаган-да здорового способу життя.

Методичні вказівки. Розглянути різні типи розмноження, їх при-стосувальну роль до умов існування та значення на різних етапах ево-люції. Розуміти переваги статевого розмноження, причини сезонності розмноження. При розгляданні поведінки тварин на різних етапах репродуктивного циклу вміти проаналізувати її адаптаційне значен-ня та роль, яку вона відіграє в житті потомства. З'ясувати зв'язок між розвитком ступеня піклування про потомство та ступенем результа-тивності розмноження. Проаналізувати шлюбні стосунки людини як вищий рівень статевих стосунків у тваринному світі та витоки реп-родуктивної поведінки людини. Розглянути цикли розмноження де-яких видів тварин.

Словникова робота. Репродуктивна поведінка, гормон, автогамія, гермафродит, партеногенез, моногамія, полігамія, проміскуїтет, ре- продуктивні цикли.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Сутність репродуктивної поведінки.
2. Піклування про потомство у тварин.
3. Що таке сезонність? Її значення.
4. Охарактеризувати аутогамію.
5. Гермафродитизм.
6. Партеногенез.
7. Статеве розмноження.
8. Які форми залицяння існують у різних класах тварин?
9. Назвіть фактори, що регулюють статеву поведінку та піклуван-ня про потомство.

Теми рефератів

1. Піклування про потомство в різних групах тварин.
2. Репродуктивна поведінка тварин і статевий відбір.
3. Репродуктивні цикли тварин.

Література: [2; 3; 5; 6; 9–12; 15–23]

Тема 6. Соціальна організація угруповань тварин. Ієрархія та територіальність

Суспільна поведінка як спосіб максимізації індивідуального при-стосування. Угрупування тварин. Структура різноманітних угруповань. Способи вивчення відносин між тваринами в угрупованнях. Критерії, що характеризують наявність угруповання. Скупчення. Організування угруповання в різних класах тварин.

Угрупування тварин, що побудовані на принципі ієрархії та територіальності. Типи ієрархій. Домінування. Лідерство. Типи територіальностей. Параметри, що характеризують угруповання, побудоване на принципі територіальності. Життєвий простір. Індивідуальна дистанція.

Мета. Вивчити поняття угруповання тварин, розуміти в чому пріоритет можливостей пристосування до умов існування у тварин в угрупованнях перед тваринами, що ведуть поодиноким способом життя. Знати критерії, яким повинні задовольняти організовані угруповання. Знати, що спільного і чим відрізняються угруповання тварин, що побудовані на принципі ієрархії та територіальності.

Методичні вказівки. При розгляданні різних типів організації взаємовідношення у тварин звернути увагу студентів на спільні риси в угрупованнях, організованих за типом ієрархії та за типом територіальності, на зв'язок між ними, можливості переходу від однієї форми до іншої залежно від умов середовища. Показати адаптаційне значення різних форм організації соціальних стосунків. Розглянути деякі приклади організованих угруповань серед тварин та способи налагодження стосунків серед особин тваринного соціуму.

Словникова робота. Суспільна поведінка, скупчення, ієрархія, домінування, лідерство, територіальність, життєвий простір, індивідуальна ділянка, індивідуальна дистанція, дистанція втечі, еміграція, імміграція.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Система комунікацій в угрупованнях.
2. Розподіл праці між тваринами. Їх спеціалізація.
3. Що таке когезія?
4. Охарактеризувати постійність складу угруповання та труднощі для іммігрантів.
5. Чим відрізняються скупчення від угруповань?
6. Територіальна поведінка.
7. Принцип будови територіальних угруповань тварин.
8. Назвіть угруповання тварин, побудовані за принципом домінування.
9. У чому сутність домінування?
10. Які типи ієрархії ви знаєте?

Теми рефератів

1. Відмінності спільностей тварин і людської спільності.
2. "Соціальні знання" і життя у спільностях.

3. Організованість поведінки та індивідуальна дистанція.
4. Угрупування тварин, їх ознаки. Скупчення тварин.
5. Взаємодія індивідів у спільностях.

Література: [2–6; 9–12; 15–23]

Тема 7. Комунікативна поведінка

Поняття про комунікативну поведінку. Методи вивчення ко-мунікативної поведінки. Система передачі інформації. Взаємодія індивідів у спільностях. Поведінка в конфліктних ситуаціях. Агоніс-тична поведінка. Агресивна та альтруїстична поведінка. Типи агресій. Соціальне полегшення. Кооперація. Конкуренція. Копіювання. До-слідницька поведінка. Типи спільностей. Регуляція довільної по-ведінки — знаки та мови.

Мета. Розглянути комунікативну поведінку як складну систему передачі інформації від однієї особини до іншої. Розрізняти види со-ціальної поведінки тварин. З'ясувати їх роль для особини та угрупо-вання загалом.

Методичні вказівки. Розглянути комунікацію як феномен, що поєднує тварин у поведінкову систему. Вивчити причини, наслідки, типи, етапи комунікаційної поведінки тварин. Студенти повинні ро-зуміти значення різних типів поведінкових реакцій для існування виду та екосистеми.

Словникова робота. Комунікація, мотивація, агресія, “переадресована агресія”, альтруїстична поведінка, соціальне полегшення, ко-операція, конкуренція, дослідницька поведінка.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Агресивна поведінка.
2. Опишіть феномен “переадресованої агресії”.
3. Дослідницька поведінка.
4. Альтруїстична поведінка.
5. Поведінка в конфліктних ситуаціях.
6. Регуляція поведінки.
7. Поняття спонукання.

Теми рефератів

1. Основні форми поведінки тварин.
2. Різновиди мотиваційної поведінки тварин.
3. Комунікативна поведінка тварин.
4. Психічне відображення і поведінка на стадії елементарної сен-сорної психіки.
5. Психічне відображення і поведінка на стадії інтелекту.
6. Моделі мотиваційної поведінки тварин.

Література: [2–6; 9–23]

Тема 8. Популяція та міжпопуляційні стосунки

Популяції тварин. Ареал. Стація. Екологічна ніша. Чисельність та ефективна чисельність популяції. Динаміка популяції. Перенаселеність. Фактори, що регулюють чисельність популяції. Віковий склад. Репродуктивний потенціал популяції. Генетична гетерогенність та генетична єдність популяції. Циклічні та спонтанні міграції тварин і фактори, які регулюють міграційну активність. Міжпопуляційні стосунки в межах одного виду. Міжвидові відносини.

Мета. Знати поняття популяції та її характеристики. Вміти аналізувати фактори, що впливають на стан та чисельність популяції тварин та людини. Застосовувати отриманні знання в роботі з людьми різних етносів.

Методичні вказівки. Розуміти еволюційну значущість популяції як найменшої одиниці існування виду. Вивчити основні характеристики популяції, фактори, що призводять до змін популяційних показників. Розглянути відносини, що існують між популяціями одного виду та популяціями різних видів, які співіснують на території одного геоекоценозу. З'ясувати, що являють собою регулярні та спонтанні міграції, їх значення в житті особини, популяції, виду та екосистеми. Розглянути декілька прикладів міграції тварин.

Словникова робота. Популяція, вид, ареал, стація, екологічна ніша, чисельність, динаміка, перенаселеність, віковий склад, репродуктивний потенціал популяції, міграція, еміграція, імміграція.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризувати поняття популяції.
2. Ареал. Стація. Екологічна ніша.
3. Чисельність та ефективна чисельність популяції.
4. Віковий склад. Репродуктивний потенціал популяції.
5. Генетична гетерогенність і генетична єдність популяції.
6. Структура популяції.
7. Індивідуальна дистанція та індивідуальна ділянка.
8. Динаміка популяції.
9. Які фактори регулюють чисельність популяції?
10. Міграції тварин.
11. Міжпопуляційні взаємодії.

Теми рефератів

1. Популяції тварин та їх структура. Міжпопуляційні стосунки.
2. Міграції тварин, їх класифікація.

Література: [2–6; 9–23]

Змістовий модуль IV. Антропогенез Пояснення до модуля IV

Еволюція психіки нерозривно пов'язана з еволюцією тваринного світу і відбувається за закономірностями цього процесу. Ускладнення взаємовідносин живих організмів із навколишнім середовищем в ході еволюції призводило до необхідності тіснішого контакту із зростаючою кількістю предметних компонентів середовища. Такий інтенсивний контакт був би неможливий без вдосконалення рухових реакцій. Тому рух (спочатку локомоція, а потім маніпулювання), був одним з вирішальних факторів еволюції психіки.

Дослідники еволюції психіки розрізняють дві стадії психічного розвитку: елементарну сенсорну і перцептивну психіку. У кожній стадії ще виділяють нижчий і вищий рівні. На стадії сенсорної психіки відображення дійсності має форму чутливості окремих властивостей предметів або явищ зовнішнього середовища, тобто форму елементарного відчуття. Стадія перцептивної психіки характеризується здатністю відображення зовнішньої об'єктивної дійсності вже у формі відображення речей, предметному відображенні (уявлення, сприйняття).

Тема 9. Еволюція психіки та антропогенез

Типи нервової системи. Еволюція нервової системи і нервових процесів. Дратівливість. Чутливість. Елементарна сенсорна психіка. Рухова активність і елементарна просторова орієнтація. Перцептивна психіка. Психічне відображення на рівні перцептивної психіки. Проблема інтелекту тварин. Здібність до самовпізнання. Здібність тварин до оцінювання знань і намірів інших особин. "Соціальні знання" і життя у спільнотах. Людина і примати. Еволюція виду *Homo sapiens*. Шлях до сучасної людини: роль середовища і поведінки. Порівняльна морфологія поведінки.

Мета. Знати принципи будови та еволюції нервової системи і можливості психічної діяльності тварин, які перебувають на різних етапах еволюційного розвитку. Розуміти внесок соціального життя приматів для становлення та еволюції виду *Homo sapiens*.

Методичні вказівки. Розглянути будову нервової системи на різних етапах еволюційного розвитку тваринного світу. Розуміти шляхи і напрями еволюції нервової системи; значення кожного анатомічного

і фізіологічного новоутворення; зв'язок між цими новоутвореннями і психічними можливостями, до яких вони призводять. Студенти повинні дослідити умови виникнення людиноподібних предків та етапи еволюційного розвитку сімейства гомінідів, знати, що являє собою вид *Homo sapiens* і шляхи становлення сучасної людини.

Словникова робота. Нервова система, дратівливість, чутливість, сенсорна психіка, інтелект, еволюція, антропологія, антропогенез.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть відомі вам типи нервової системи.
2. Основні напрями еволюції нервової системи.
3. Опишіть етапи еволюції головного мозку.
4. Рівні еволюції психіки.
5. Що таке інтелект?
6. Де знаходиться центр виникнення гомінід?
7. Опишіть ознаки виду сімейства людиноподібних.
8. Опишіть перших людей.
9. Назвіть чинники становлення сім'ї людини.

Теми рефератів

1. Проблема інтелекту тварин.
2. Елементи свідомості тварин.
3. Здібність тварин до самовпізнання.
4. Перші люди, основні етапи становлення людини.
5. Сім'я людини. Чинники виникнення сім'ї як одиниці людської спільноти.
6. Елементи еволюції нервової системи та їх зв'язок з еволюцією поведінки.
7. Поява людини: роль середовища і поведінки.
8. Становлення і розвиток мови людини.
9. Сучасні демографічні проблеми людства.

Література: [1–4; 7; 8; 10; 12–15; 24]

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Предмет і завдання зоопсихології .
2. Спільне і відмінне між зоопсихологією, порівняльною психологією та етологією.
3. Передумови виникнення та етапи розвитку зоопсихології як науки.
4. Поняття «психіка» та «поведінка».
5. Зв'язок між зоопсихологією та іншими психологічними науками.
6. Зв'язок між зоопсихологією та біологічними науками.
7. Методи дослідження зоопсихології.
8. Методи вивчення психіки тварин і людини.
9. Сплануйте проведення спостереження: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
10. Сплануйте проведення експерименту у лабіринті: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
11. Сплануйте проведення експерименту за методом “обхідного шляху”: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, якими способами фіксації даних користуватиметесь.
12. Сплануйте проведення експерименту за методом “проблемної клітки”: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
13. Імпринтинг.
14. Вроджена та набута поведінка.
15. Інстинктивна поведінка.
16. Внутрішні чинники інстинктивної поведінки.
17. Порівняльна характеристика вродженої і набутої поведінки.
18. Зовнішні чинники інстинктивної поведінки.
19. Фази інстинктивної поведінки.
20. Вроджений пусковий механізм.
21. Пластичність інстинктивної поведінки.

22. Охарактеризуйте ключові подразники.
23. Вироблення умовного рефлексу в дослідах І. Павлова.
24. Оперантна поведінка в дослідах Б. Скінера.
25. Загальна характеристика процесу навчання.
26. Види навчання.
27. Роль наслідування у становленні психіки.
28. Розвиток психічної діяльності у пренатальному періоді.
29. Пренатальний розвиток рухової активності.
30. Пренатальний розвиток сенсорних можливостей.
31. Пренатальний розвиток елементів спілкування.
32. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин.
33. Ранні форми навчання.
34. Сутність дресирування.
35. Що таке навичка?
36. Що таке звикання?
37. Сутність імітації як процесу навчання.
38. Ранні форми спілкування.
39. Дослідницька поведінка та орієнтація.
40. Розвиток психічної діяльності в ювенільному періоді.
41. Пізнавальне значення ігрової активності.
42. Порівняльно-психологічні аспекти ігор тварин і людей.
43. Репродуктивна поведінка тварин і статевий відбір.
44. Репродуктивні цикли тварин.
45. Піклування про потомство у тварин.
46. Угруповання тварин, їх ознаки.
47. Скупчення тварин.
48. Територіальна поведінка.
49. Домінування та ієрархія.

50. Феномен «переадресованої агресії».
51. Дослідницька поведінка.
52. Агресивна та альтруїстична поведінка.
53. Поведінка в конфліктних ситуаціях.
54. Популяція та її структура.
55. Індивідуальна дистанція та індивідуальна ділянка.
56. Міграції тварин.
57. Поняття спонукання. Моделі мотиваційної поведінки тварин.
58. Міжпопуляційні взаємодії.
59. Фізіологічні основи мотивації.
60. Генотип і фенотип поведінки.
61. Феномени генетичної та індивідуальної пам'яті.
62. Пам'ять і навчання як функції головного мозку.
63. Роль генотипу у формування здатності до «розумової» діяльності.
64. Структурно-функціональні основи пам'яті.
65. Види пам'яті.
66. Залежність мозку від властивостей зовнішнього середовища.
67. Форми індивідуально-приспосувальної діяльності.
68. Диференційовані умовні рефлекси.
69. Визначення поняття «мислення тварин».
70. Вивчення здібностей тварин до узагальнення та абстрагування.
71. Опис «інсайту» в досліджах В. Келера.
72. Індивідуальні відмінності в когнітивних здібностях тварин.
73. Здатність тварин до символізації.
74. Регуляція довільної поведінки.
75. Організованість поведінки та індивідуальна дистанція.
76. Взаємодія індивідів у спільнотах.
77. Основні концепції періодизації психічного розвитку у філогенезі.

78. Психічний розвиток на стадії елементарної сенсорної психіки.
79. Психічний розвиток на стадії перцептивної психіки.
80. Проблема інтелекту тварин.
81. Елементи свідомості тварин.
82. Здатність тварин до самовпізнання.
83. «Соціальні знання» і життя у спільностях.
84. Елементи еволюції нервової системи та їх зв'язок з еволюцією поведінки.
85. Шлях до людини: роль середовища і поведінки.
86. Опишіть перших людей.
87. Відмінності спільнот тварин і людської спільноти.
88. Чинники становлення сім'ї людини.
89. Становлення та розвиток мови людини.
90. Сучасні демографічні проблеми людства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Дьюсбери, Д.* Поведение животных: сравнительные аспекты; пер.И.И. Полетаева. / Д. Дьюсбери — М. : Мир, 1981. — 480 с.
2. *Зорина, З. А.* Полетаева И. И. Зоопсихология. Элементарное мышление животных // М.: АспектПресс. 2007. - 320 с.
3. *Леонтьев, А.Н.* Биологическое и социальное в психике человека / *Проблемы развития психики.* 4-е издание. - // *А.Н.Леонтьев/ М., 1981.* - С.193-218.
4. *Леонтьев А.Н.* Эволюция психики // Избран, психол. труды. // *А.Н.Леонтьев / М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999.* С.193-218.
5. *Леонтьев, А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
6. *Мак-Фарленд Д.* Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция: Пер. с англ.— / Д. *Мак-Фарленд* - М.: Мир, 1988. — 520 с.
7. *Правоторов, Г. В.* Зоопсихология для гуманитариев: Учеб. пособие для вузов / Г. В. Правоторов; Новосиб. гос. мед. акад. — Москва : ЮКЭА: Конюхов, 2002 . — 390 с.
8. *Калагина, Г.В.* Сравнительная психология и зоопсихология / Г.В. Калагина — СПб. : Питер, 2001. — Серия «Хрестоматия по психологии». — 416 с.
9. *Туриніна, О.Л., Сердюк, Л.З.* Порівняльна психологія: Навч. Посіб . / О.Л.Туриніна, Л.З. Сердюк - К.: МАУП, 2005. - 228 с.
10. *Фабри, К.Э.* Основы зоопсихологии : учеб. для студентов вузов / К.Э. Фабри. — 6-е изд. — М., 2003. — 210 с.
11. *Филиппова, Г.Г.* Зоопсихология и сравнительная психология : учеб. пособие для студентов вузов / Г.Г. Филиппова. — 2-е изд., стер. — М. : Академия, 2006. — 543 с.

12. Шевців, М. В., Філоненко, М. М. Зоопсихологія з основами етології: підруч. / М. В. Шевців, М. М. Філоненко - К.: ЦУЛ, 2013. - 242 с.

Додаткова

13. Вагнер, В.А. Сравнительная психология. / В.А. Вагнер - М.; [МПСИ](#), МОДЭК, 2010. – 208 с.

14. Дарвин, Ч. О выражении ощущений у человека и животных // Собр. соч. / Ч. Дарвин – М., 1953. – 192 с.

15. Дарвин, Ч. Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь. / Ч. Дарвин. — СПб. : Наука, 1991. — 549 с.

16. Зорина, З. А. Мышление животных: эксперименты в лаборатории и наблюдения в природе // Зоологический журнал. 2005. Т. 84. № 1. С. 134 - 149.

17. Зорина, З. А., Смирнова, А. А. О чем рассказали «говорящие» обезьяны (Способны ли высшие животные к оперированию символами?) / З.А. Зорина, А.А. Смирнова - М.: ЯСК, 2006.- 423 с.

18. Зорина, З. А., Смирнова, А. А., Лазарева, О. Ф. Умеют ли вороны «считать»? // Природа. 2001. № 2.- С. 72-79.

19. Зорина, З.А. Эволюция разумного поведения: от элементарного мышления животных к абстрактному мышлению человека // Этология человека и смежные дисциплины. М.: 2004 - С. 175 – 190

20. Конрад Лоренц Человек находит друга / Лоренц Конрад – М.: Захаров; 2001 – 240 с.

21. Крушинский, Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности / Л.В. Крушинский – М.: Изд-во МГУ, 1986 – 270 с.

22. Крушинский, Л.В. Проблемы поведения животных / Л.В. Крушинский - Избран, труды. М.: Наука, 1993 – 273 с.

23. *Ладыгина-Котс, Н. Н.* Дитя шимпанзе и дитя человека в их инстинктах, эмоциях, играх, привычках и выразительных движениях» в 2 томах. / Н. Н. Ладыгина-Котс – 2-е изд.: М.-Воронеж: Изд-во МПСИ, 2011. – 560 с.

24. *Ладыгина-Котс, Н.Н.* Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян. / Н. Н. Ладыгина-Котс -М., 1959.

25. *Ладыгина-Котс, Н.Н.* Развитие психики в процессе эволюции организмов / Н.Н. Ладыгина-Котс М. : 1958. – 270 с.

26. *Леонтьев, А.Н.* Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М. : Наука, 1972. – С. 210–263.

27. *Лоренц, К.* Агрессия (так называемое «зло») / К.Лоренц – СПб: Амфора, 2001. – 112 с.

28. *Новоселова, С.Л.* Развитие и интеллектуальные основы деятельности приматов. / С.Л.Новоселова - М.; Воронеж, МОДЭК, 2001. – 237 с.

29. Очерки о поведении животных. Новое в жизни, науке, технике. Биология. – М.: Знание, 1991. - 64с.

30. *Панов, Е.Н., Зыкова, Л.Ю.* Поведение животных и человека: сходство и различия. / Е.Н.Панов, Л.Ю. Зыкова -Пушино-на-Оке, 1989. – 324 с.

31. *Панов, Е.Н.* Общение в мире животных. / Е.Н.Панов - М., «Знание» , 1970. – 48с.

32. *Плюснин, Ю. М.* Проблема биосоциальной эволюции : теоретико-методологический анализ/Ю. М. Плюснин. — Новосибирск : Наука, 1990. — 240 с.

33. *Прайор, К.* Не рычите на собаку! О дрессировке животных и людей / К.Прайор – М.: Селена-плюс, 2013 – 288 с.

34. *Савельев, С.А.* Введение в зоопсихологию / С.А. Савельев. – М., 2000. - 290 с.

35. *Слоним, А.Д.* Инстинкт. Загадки врожденного поведения организмов / А.Д. Слоним - Академия наук СССР. Л.: Наука - 1967 - 160 с.

36.Смирнова, А.А., Лазарева, О.Ф., Зорина З.А. Исследование способности серых ворон к элементам символизации // Журн. высш нерв. деят. 2002. Т. 52. № 2. - С. 241-254.

37.Тинберген, Н. Поведение животных / Н. Тинберген. — М. : Мир, 1969. — 192 с.

38.Фабри, К.Э. Игра у животных. / К. Фабри //Новое в жизни, науке, технике. Биология. – М.: Знание,1985. - 64с.

39.Хейс, Н. Принципы сравнительной психологии. / Н. Хейс – М.: Когито-центр. 2006. – 304 с.

40.Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии. Учебное пособие для студентов факультетов психологии высших учебных заведений». Под ред. Н. Н.Мешковой, Е. Ю.Федорович. М., 2005. – 402 с.

41.Шовен, Р. От пчелы до гориллы: Хрестоматия по психологии ; под ред. А.В. Петровского / Р. Шовен – М., 1987. – С. 91–98.

42.Якименко, И. А. Ранняя память и поведение животных и человека / И. А. Якименко. — Фрунзе : Илим, 1978. — 71 с.

43.Якушин, Б.В. Гипотезы о происхождении языка. / Б.В. Якушин – М.: URSS , 2007. – 136 с.